

vens kunnen slechts door middel van geschatte percentages en interpolaties tot een onafgebroken cijferreeks worden uitgebreid. Een dergelijke reconstructie houdt echter aanzienlijke risico's in. Juist de overheidsinvesteringen worden immers gekenmerkt door een erg grillig verloop, zodat het totale bedrag ervan van jaar op jaar sterk kan verschillen. Van der Voort stapt iets te licht over dit bezwaar heen.

Wat de interpretatie van het Nederlandse overheidsbeleid tussen 1850 en 1913 betreft, blijven nog een aantal vragen onbeantwoord. Zo bijvoorbeeld zoekt Van der Voort de oorzaak voor de laattijdige sociale wetgeving in Nederland in het laattijdig op gang komen van de industrialisatie en de zwakte van de vakbeweging. Deze hebben zeker een belangrijke rol gespeeld. Toch valt het op dat de chronologie van de sociale wetgeving in België, de 'eerste industriële natie op het Continent', nauwelijks afwijkt van die in Nederland. Deze vaststelling suggereert dat ook mechanismen van politieke besluitvorming en van machtsmonopolisering in de analyse moeten worden betrokken. In diezelfde optiek is het alleszins contradictorisch dat Van der Voort stelt dat er grote politieke eensgezindheid bestond over de noodzaak van ingrijpende hervormingen — ook op sociaal vlak — terwijl er op dat terrein blijkbaar weinig gebeurde.

De ontwikkeling van de Nederlandse overheid tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, met haar toenemende engagement inzake onderwijs, sociaal beleid en infrastructuurwerken, toont eens te meer aan dat zich in verschillende westerse landen erg gelijklopende ontwikkelingen voordeden. Dat dit gebeurde onder soms sterk verschillende politieke regimes mag niet tot de overhaaste conclusie leiden dat politieke en ideologische tegenstellingen van weinig belang waren. Zij waren immers bepalend voor de manier waarop de overheid haar nieuwe verantwoordelijkheden concreet invulde. De studie en analyse van de overheidsfinanciën kunnen ons inzicht hierin alleen maar vergroten.

Piet Clement

M. Leblon, *Le personnel enseignant des jardins d'enfants de la ville de Bruxelles (1878-1914). Étude d'une catégorie socio-professionnelle* (Collection histoire in 8° LXXXVIII; Brussel: Crédit Communal, 1994, 266 blz., Bf950,-, ISBN 2 87193 184 4).

Waarover dit boek handelt, geeft de titel goed aan: de stad Brussel, niet de randgemeenten, en het personeel van de gemeentelijke kindertuinen, niet de dagelijkse praktijk in die instellingen (die ook nog wel bewaarscholen werden genoemd). Dat personeel bestond tijdens de bestudeerde periode uitsluitend uit vrouwen, 340 in getal.

Na een kort inleidend overzicht van de ontwikkeling van het voorschoolse onderwijs in België en te Brussel vóór 1878, volgen vier hoofdstukken die een aantal aspecten van de betrokken personeelsgroep belichten. Allereerst de rekrutering en opleiding van de kleuterleidsters: de basis- en de voortgezette opleiding, deze laatste in de vorm van pedagogische conferenties. Terwijl een diploma wettelijk nog niet verplicht was, rekruteerde de stad Brussel haar personeel hoofdzakelijk uit de afgestudeerden van de lagere kweekschool, met andere woorden uit gediplomeerden voor het lager onderwijs. Volgens de schrijfster viel dat niet al te gelukkig uit: de betrokkenen waren onvoldoende voorbereid om goed met kleine kinderen te kunnen omgaan. Resultaat: een frequente overstap van het kleuter- naar het lager onderwijs, te Brussel zelf of in de randgemeenten. Pas in 1913 bracht de stad een eigen fröbelkweekschool op de been. Onder de voorwaarden tot benoeming was het bezit van een diploma, uitgereikt door de lagere kweekschool, dus de belangrijkste vereiste. Dat blijkt uit het tweede hoofdstuk, dat ook de

praktische gang van zaken bij een benoeming belicht. Kandidaten zorgden vaak voor aanbevelingsbrieven, waartoe ze zich wendden tot personen uit verschillende sectoren.

Een derde hoofdstuk handelt over de schoolhoofden — hoe werd men het en welke voordelen konden aan de promotie verbonden zijn — en over de twee inspectrices die tijdens de bestudeerde periode na elkaar met de zorg voor een goede gang van zaken waren belast: twee verschillende persoonlijkheden, verschillend ook in hun opvattingen over het toepassen van de fröbelmethode en in hun optreden ten aanzien van het personeel. De tweede werd in 1912-1914 door een adjunct bijgestaan, die haar gehele carrière in het voorschoolse onderwijs had doorlopen, wat met de twee inspectrices niet het geval was. Een laatste hoofdstuk handelt over de bezoldiging. In vergelijking met Antwerpen en Luik was het personeel in de hoofdstad beter betaald. Sedert het begin van de twintigste eeuw was het dat ook in vergelijking met de randgemeenten. Wat de levensstandaard betreft, betoogt schrijfster dat die in 1900 hoger lag dan twintig jaar tevoren, maar dat de stijgende levensduurte zich naar 1914 toe heeft laten gevoelen. In globo komt het haar voor dat hij niet erg schitterend was.

Jammer mag het heten dat een vergelijking tussen de barema's van de kleuterleidsters en die van de onderwijzeressen en onderwijzers van hetzelfde stedelijk onderwijs niet wordt gemaakt. Naar schrijfster zelf aanstipt, zou dat zeer verhelderend zijn geweest. Kleuterleidsters, al hadden ze ook een diploma van onderwijzeres, werden minder betaald dan hun vrouwelijke collega's uit de lagere scholen en dezen zelf nog minder dan de onderwijzers. Al even nuttig ware een vergelijking geweest met andere Brusselse beroeps categorieën of, die nog ter zijde gelaten, met de kleuterleidsters uit andere gemeenten dan de bovengenoemde en met zij die niet in gemeentelijke maar in vrije scholen fungeerden, te Brussel of elders. Dan zou blijken dat het personeel er te Brussel in verhouding veel beter aan toe was. Bij gebrek aan een wetgeving ter zake was voor kleuterleidsters niet eens een wettelijke minimum-wedde voorzien. Buiten de steden verdienden ze erg weinig, veel minder dan te Brussel, waar dan wel barema's van kracht waren waarvan men elders vaak alleen maar kon dromen. In het vrije onderwijs, voor een belangrijk deel in handen van religieuzen, werkten lekenjuffrouwen ook wel eens voor een hongerloon.

Ondanks die relatief behoorlijke salariëring stapten vele Brusselse kleuterleidsters over naar het lager onderwijs. Hoeveel? Op bladzijde 89 luidt het dat weinigen bleven tot aan de pensioengerechtigde leeftijd, terwijl men op bladzijde 101 leest dat het gaat om 88 van de 340 fungerenden, met andere woorden om ongeveer een vierde.

De auteur heeft zich een aantal inhoudelijke beperkingen opgelegd, waarvan ze er (261) twee noemt: de houding van de kleuterleidsters ten aanzien van de eigentijdse politieke en sociale problemen en hun participatie aan de syndicale actie (die ik persoonlijk als erg matig inschat). Ze heeft evenwel zonder het te verantwoorden ook een en ander ter zijde gelaten wat men bij het profileren van een socio-professionele groep eigenlijk toch zou mogen verwachten. Zo blijft men met een aantal vragen zitten. De kleuterleidsters waren vrouwen, gehuwd of ongehuwd. In welke verhouding? Een inspectrice bleek ongehuwden boven gehuwden te verkiezen (117), maar hoe was de feitelijke situatie? Welke waren de beroepsplichten van de kleuterleidsters? Konden ze niet worden aangegeven, ook zonder de concrete gang van zaken in de school te bespreken? In een opsomming van allerlei vergoedingen vindt men vermeld (217) dat er ook werden uitgekeerd voor de middagbewaking. Behoorde die dan niet tot de gewone beroepsverplichtingen? Welke was de gemiddelde duur van de loopbaan? Wat was de pensioengerechtigde leeftijd?

Ook wat de sociale afkomst van de betrokken personeelsleden betreft, blijft men in het ongewisse. Op bladzijde 109 vindt men wat losse gegevens, maar ze betreffen alleen enkele

afgevozen kandidaten. Onderzoek werd aan dit belangrijke aspect blijkbaar niet gewijd. Toegegeven dat het niet gemakkelijk zou vallen, want het zou op andere bronnen moeten gebeuren dan die waarvan schrijfster gebruik maakte. Het had bovendien ook veel tijd gekost.

Het gebruikte bronnenmateriaal, hoofdzakelijk van administratieve aard, is zeer omvangrijk en de verwerking ervan is met veel zorg geschied. Terecht stipt de auteur aan dat de geschiedenis van het kleuteronderwijs en meer bepaald van zijn personeel nog zo weinig bekend is. Haar studie is de eerste van die aard in de Belgische historiografie. Ondanks de beperkingen is ze welkom.

M. de Vroede

H. C. Heering, *Socialisten en justitie. Kroniek van een moeilijke relatie* (Groningen: Passage, 1994, 197 blz., f37,50, ISBN 90 5452 023 X).

Deze studie analyseert de vaak gespannen verhouding tussen de Nederlandse socialisten en het justitiële en politieeel-penitentiaire systeem, vanaf het ontstaan van de socialistische arbeidersbeweging tot en met de huidige periode. De auteur concentreert zich op drie socialistische partijorganisaties—de Sociaal-Democratische Bond (SDB), de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SD AP) en Partij van de Arbeid (PvdA)—en heeft de periode van de Duitse bezetting, terecht, buiten beschouwing gelaten. Het buitengewoon langdurige tijdsbestek van de studie, meer dan een eeuw, wordt in twee afgeronde delen behandeld, waarbij de tweede wereldoorlog als cesuur dient. Elk der twee delen begint met een algemene inleiding, gevolgd door beschouwingen over de verhouding tussen socialisten en respectievelijk de rechterlijke macht, de politie en het strafstelsel. De studie wordt afgesloten door een beschouwend en samenvattend hoofdstuk.

Uit de studie wordt duidelijk, dat de jeugdige socialistische beweging zich in een antithetische verhouding wist tot de machtsorganen der burgerlijke staat. Geleidelijk verandert deze oriëntatie van karakter, om in het interbellum tot een omslag te voeren die rond de jaren dertig tot de principiële acceptatie leidt van de democratische rechtsstaat door de SDAP. Toch is ook dan van een echt gevoel van verantwoordelijkheid voor 'de organisatie, de structuur en het reilen en zeilen van ons rechtswezen' nog steeds geen sprake (57). Na de tweede wereldoorlog blijkt de sociaal-democratie weliswaar geïntegreerd in de Nederlandse samenleving, maar bij veel sociaal-democraten persisteert een zodanige afkeer van het overheidsgezag, dat volgens de auteur van een 'altijd aanwezige anarchistische onderstroom' gesproken moet worden (103). Pas met het aantreden van partijleider Kok en partijvoorzitter Rottenberg wordt voorrang verleend 'aan de gedachte dat een rechtvaardige maatschappij in de eerste plaats een ordelijke maatschappij zal moeten zijn' (189).

Ofschoon Heering veel materiaal aandraagt over de houding der socialisten tegenover justitie en politie, kan moeilijk gesproken worden van een geslaagde studie. Daarvoor wordt de analyse veel te sterk bepaald door de verregaand conformistische opinie van de auteur, die meer vanuit het standpunt van de officier van justitie — zijn voormalige professie — dan als afstandelijke en inventieve wetenschapper onderzoekt en betoogt. Bovendien is de studie in hoge mate finalistisch, doordat Heering als vanzelfsprekend de huidige rechtsstatelijke en andere juridische merites als interpretatief vertrekpunt hanteert en naar het verleden terugprojecteert. Buitengewoon duidelijk komt dit soort waardenoriëntaties naar voren in het laatste hoofdstuk waarin, temidden van talrijke juridische filosofietjes, een lofrede wordt aangeheven op de